ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ И ФУНКЦИЈА ЗЛА

Где їосїода нема, биће їа.
Новица Тадић, *Неїошребни сайушници*

Поезија Новице Тадића густо је насељена разноврсним демонским ликовима, фантастичним и гротескним бићима која недвосмислено припадају свету негативних вредности, свету којим доминира зло. Та бића су оличења зла, његова (вољна или невољна) оруђа и његови носиоци. Када се суочи са пандемонијумом Тадићеве поезије, читалац се неминовно пита о разлогу песничке обраде бројних демонских ликова, о злу које они оличавају, као и о слици света коју сугерише поезија која је тако снажно ослоњена на учинке изузетно богате и живе, али исто тако изузетно мрачне имагинације. Ретко ће ко помислити да је сликање вредносно негативног, изврнутог света, изгледом као пресељеног из гротескног хаоса једног Хијеронимуса Боша, само себи циљ.[1] Али која би онда могла да буде функција упорног каталогизовања појавних облика зла? Има ли у свету ове поезије места за принцип добра? Да ли је зло њена последња

[1] Питањем динамике значења, интенција и вредности у Тадићевој поезији бавио сам се у једном ранијем огледу: Радојчић, Саша: „Свет и анти-свет", у: Хамовић, Драган (ур.): *Новица Тадић, їесник*, Краљево: НБ „Стефан Првовенчани", 2009, стр. 77–87.

реч? У покушају да одговорим на та питања, интерпретацију ћу у једном тренутку морати да управим изван датих значења појединачних стихова и песама, ка могућем смислу целине Тадићеве поезије.

Методолошка претпоставка на коју се при томе ослањам, јесте разлика између онога што неки (песнички) текст значи, и онога што импликује; Е. Д. Хирш је одређује као разлику између значења и значаја.[2] При томе он значење текста ограничава на ауторско интендирано вербално значење, док значај представља однос самог тог значења и чинилаца као што су ситуација, друга значења, схватања, представе итд. – другим речима, оних чинилаца који образују спољашњи контекст (песничког) текста.

Мало је наших савремених песника код којих је разлика између значења и импликација појединих текстова песама тако велика, као што је то случај код Новице Тадића. У критици су уобичајена тумачења да сликајући црне, ужасне и смртоносне сцене и ликове, овај песник *заправо* проговара о угрожености (савременог) појединца, односно да исказује став о метафизичкој несигурности и изложености егзистенције. Таква тумачења очевидно стављају акценат на импликације текста, на оно што такорећи прекорачује текст, а не на оно што је у њему дато као основно значење исказа. Зато главни херменеутички задатак који се поставља у вези са Тадићевом поезијом није реконструкција значења или порекла појединих истакнутих слика и симбола, појединих исказа и песама, па чак ни значења читавог ауторског пројекта, него реконструкција схватања света и вредности које заснива ту поезију, схватања односа савремене егзистенције и надвремене трансценденције, зла и добра, искушења и избављења, мука и спаса, и посебно човека као бића распетог између тих *својих* крајњих могућности, изнад *своīа* понора.

[2] Хирш, Ерик Доналд: *Начела тумачења*, Београд: Нолит, 1986.

Разуме се, закључивање о импликацијама песме или целине неког песничког дела, увек је теже и неизвесније од реконструкције њихових значења. Када интерпретативно захватамо импликације неког текста, онда прекорачујемо оно што је у њему заиста дато и налазимо се у пољу које одређују само вероватне, никада сигурне релације, налазимо се у пољу субјективних претпоставки, или, како је то називао Шлајермахер, дивинација (од латинског *divinatio*, нагађање, предвиђање). Али прекорачивање оног у тексту заиста датог не ослобађа нас обавезе да се држимо текста и да на њему, а не на некој спољашњој инстанци, заснивамо своју интерпретацију. Овај само на први поглед необичан и сложен методолошки принцип ћу појаснити помоћу једног примера. Тумачење Тадићеве поезије може да уважи његове аутопоетичке записе, да их употреби као подршку својим закључцима, па чак и да их у неким случајевима примени као мерило сопствене (увек само вероватне!) *адекватности*; али оно не сме ни у једном тренутку да их претпоставља и да их прихвати као мерило сопствене *тачности*, тј. као исказе који излажу меродавни смисао песничког текста. Меродаван је једино сам текст. Ауторова интерпретација је једна од више истовремено могућих и допуштених интерпретација, ауторова перспектива *читања* текста је једна од више истовремено могућих и допуштених перспектива. Легитимно питање је, сигурно, и то како је сам аутор разумевао текст који је написао, али одговор на то питање ни у ком случају не исцрпљује питање о могућем смислу текста; тумачење увек треба да настоји да дође до резултата који би важили све и да ништа не знамо о аутору, о његовим претпостављеним интенцијама и његовој интерпретацији текста.

У овом огледу, *своју* интерпретацију ћу извести у два основна корака. Најпре ћу изложити различите појавне облике зла у Тадићевој поезији, настојећи да укажем на могућност њиховог типолошког уређења. Затим ћу, узимајући у обзир

неке чиниоце развоја Тадићеве поезије детектоване уз помоћ ове типологије, изнети два међусобно искључујућа одговора на питање о карактеру тог развоја и размотрити да ли опредељење за једну од опција утиче на схватање о вероватној функцији Тадићевог каталога демонских ликова.

1.

Предлоге типологије демонских ликова у поезији Новице Тадића већ су скицирали, независно један од другог, Александар Лаковић и Бојан Јовановић. Према Лаковићу, оно демонско се у Тадићевим песмама појављује у више различитих видова: „бестијаријум из предела колективне свести", „пандемонијум", персонификовани предмети свакодневља, фолклорно-митолошке представе, продукти формирања бића и језичких ознака света зла и мрака, коначно и безимено зло.[3] Јовановићева типологија је другачија. Он Тадићеве демонске ликове разврстава према критеријуму њиховог *порекла*, на оне који долазе из природе и оне који долазе од човека, чему додаје и митолошка бића и представе.[4] Епицентар демонског је, по тачном Јовановићевом увиду, увек сам човек.[5]

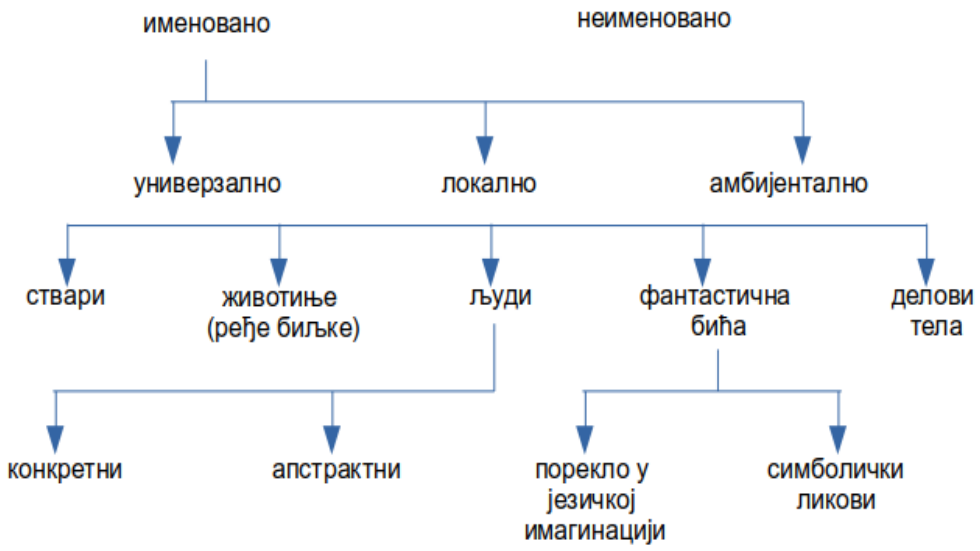
Појавне облике демонских ликова у Тадићевој поезији можемо покушати да уредимо и на другачијим основама. Покушај који овде износим ослања се на промене статуса лирске субјективности песама; та субјективност је некад жртва зла, некад његов починилац, а некад и једно и друго. Основна линија разлике, према томе, одваја зло у самој субјективности

[3] Лаковић, Александар: „Демонизовано станиште и угрожени појединац", у: Хамовић, Драган (ур.): *Новица Тадић, песник*, Краљево: НБ „Стефан Првовенчани", 2009, стр. 89–110, овде стр. 90–95.
[4] Јовановић, Бојан: „Демонско у поезији Новице Тадића", у: Хамовић, Драган (ур.): *Новица Тадић, песник*, Краљево: ГБ „Стефан Првовенчани", 2009, стр. 111–124, овде стр. 112–113.
[5] Исто, стр. 114.

и зло изван ње. Зло изван субјективности, с обзиром на позитивни принцип, принцип добра (назовимо га божанским начелом) којем је зло супротстављено, може да се појављује као универзално (зло као *супарник* позитивном принципу, у Тадићевим песмама именовано изразима као што су „ђаво", „црни бог", „сатана" и слично), или локално (зло као *одметник*). Локално зло је код Тадића затим оличено у стварима, животињама, људима (у различитим видовима, од оних који деле животни простор са лирском субјективношћу, до апстрактних и симболичких ликова), у фантастичним бићима као отеловљењу песникове језичке имагинације и фантастичним демонским ликовима са најчешће симболички веома богатим именом, као и у неименованом, често само показаном или наговештеном злу; у неким случајевима, ово неименовано зло може да буде схваћено и као универзално или чак космичко, што је инспирисало интерпретацију о неименованом злу као „метафизичкој константи" у Тадићевој поезији.[6] Ретко, носилац зла може да припада и биљном свету. Посебан подоблик чини зло лоцирано у деловима тела неког бића. Чак и оно сакрално у визури Тадићевих стихова може да се укаже као демонизовано, рецимо у оним случајевима када се изобличавају христолошки симболи или библијски наративи; сакрално и демонско код Тадића понекад замењују места.[7] Зло, најзад, може да буде и амбијентално – пре свега је то у овој поезији град, велики град, са својим вредносно негативно осликаним сметлиштима, сутеренима и тесним собичцима, али неретко и завичајни и интимни амбијент, као и поједини амбијентални чиниоци, на пример ветар или сумрак. Само по себи се разуме да линије разграничења ових појавних облика зла нису одсечне, и да су увек могуће различите прелазне или мешовите појаве, код којих

[6] Стојановић Пантовић, Бојана: „Неименовано то", *Раскршћа метафоре*, Краљево: НБ „Стефан Првовенчани", 2004, стр. 153–157, овде стр. 156.
[7] Уп. Јовановић, Бојан: „Демонско у поезији Новице Тадића", стр. 114.

наше типолошке атрибуције постају несигурне или напросто недовољне. Такође је потребно да избегнемо рефлекс по којем ћемо наведене видове зла одмах „преводити" у моралне категорије. Облици зла су код Тадића у првом реду супстанцијални, а не одређени (каснијим) придавањем моралних вредности.

Типологија облика зла у Тадићевим песмама

Понудићу по неколико илустрација за поједине појавне облике зла. Сви наводи и указивања дају се према издању Тадићевих *Сабраних ūесама* које је приредио Драган Хамовић (2012); ознаке се односе на број књиге (I–IV за песме из објављених збирки, а V за заоставштину) и број странице.

Зло у субјективности: „канџаста рука" вероватно припада лирској субјективности самој (I, 38); „да сам се прозлио најзад прозлио" (I, 160); „демону мом" (II, 15); „ја сам ђаволова фуруна зажарена" (III, 167); место тамних ствари је „у грудима, у срцу из кога шуморе" (IV, 29).

Универзално зло: можда се у том кључу може разумети „тамни пењач" из песникове прве збирке *Присуūтва* (I, 17,

60), затим, сигурније: „другог бога први слуга” (I, 167, где је акценат на „другом богу”); „зли бог / ватре и сумпора” (II, 98); „злолики, пак, окреће ручку и време убрзава […] истини се божјој руга, црни лакрдијаш” (IV, 76: у првој слици, носилац негативног начела је приказан као космичка сила, у другој као божји супарник); „мој непријатељ ђаво” (IV, 179).

Локално зло:

Зле ствари: рукавице (I, 24); радни сто (I, 38); столњак (I, 41); маказе (I, 72); чешаљ (I, 83–91, 99); „ципеле ципелице” (I, 155).

Зле животиње: веверица (I, 29–31); кокош (I, 39, 42, 57); огњена кокош (назив збирке и низ песама у I: комбинација зле животиње и злог фантастичног бића); црно козле (I, 103: симбол ђавола); јагње (I, 206–207: такође вредносна инверзија христолошког симбола); кобац (I, 37; назив збирке у II).

Зла фантастична бића са симболички богатим именима: тамни пењач (уз већ наведену дилему, I, 17, 60); „Ноћне Бебе” (II, 49); омчар (III, 40); „дух паклењак” (V, 77); Тешки Гад (IV, 126).

Зла фантастична бића као производи језичке имагинације: скакутан (I, 56), свеколика, грицкала, кезило, кезилићи (све у збирци *Смрт у столици*, I).

Зли људи: џелат (II, 18); црни тата, краста-мама, костурдете (II, 173); луди војвода (IV, 71; V, 32); продавачица уздаха (IV, 121); песник пакла (V, 44); „псоглави послодавац” (или га треба схватити као манифестацију ђавола, V, 57).

Инверзија сакралног: „бог је / огромни вечни инсект” (I, 164); изразито у песмама „Антипсалам” (I, 233) и „Родослов џелата” (II, 18).

Неименовано/неодређено зло: „неко незван неко дуго дозиван” (II, 119); „биће које ме измишља” (II, 165); незнан (IV 92; такође назив збирке).

2.

Тадићеве песничке књиге критика уобичајено схвата као делове једне обухватне целине, за коју је Михајло Пантић предложио назив „демонска антипоема”.[8] Уколико је заиста тако, онда је потребно да се уоче основне смисаоне координате те целине и логика њеног развоја. Наиме, теза о целини укључује представу о поетичком континуитету, али не искључује представу о развоју тог континуитета. У овом огледу заступам тумачење по којем Тадићева „антипоема” није остала неизмењених поетичких и значењских обриса од првих до последњих песникових књига, да се развијала, те да развој ове „антипоеме” поседује телеолошке, или, опрезније речено, квазителеолошке црте. При томе се ослањам на два запажања. Прво, да је слика света у Тадићевој позној поезији, настајалој отприлике током последњих петнаестак година песниковог живота, знатно сложенија и слојевитија од оне изграђиване у његовим ранијим књигама. Амблематски поједностављено, тај однос би могао да се опише као указивање божанског начела у свету који је до тада показивао само своје демонско лице, који је био схваћен као „извор ужаса”,[9] односно као „легло ужаса, царство зла, нечисто место”.[10] И друго, да предложена типологија демонских ликова у Тадићевој поезији, уколико се укрсти са временском димензијом, даје индиције о одређеним развојним правилностима, које се углавном подударају са увођењем божанског начела, до чега изричито и у значајнијим размерама долази у књизи *Непотребни сапутници* (1999).

Присуство позитивног, божанског принципа, не више само као претпостављеног чиниоца прагматичког усмерења

[8] Пантић, Михајло: „Демонска (анти)поема”, у: Пантић, Михајло и Васа Павковић (ур.): *Шум Вавилона*, Нови Сад: Књижевна заједница, 1988, стр. 46–53, овде стр. 46.

[9] Микић, Радивоје: *Језик поезије*, Београд: БИГЗ, 1990, стр. 149.

[10] Пантић, Михајло: „Демонска (анти)поема”, стр. 46.

исказа, већ као именованог уточишта у „лековитим даљинама", којих, додуше, актуелно (још) „нема" (IV, 90), доводи у питање оцену изречену у контексту песникових *раних радова*, да „егзистенцијална нада Тадићеве поезије почива у доследности њеног песимизма".[11] У новијим песниковим збиркама, та нада се уобличује као непоколебива *вера* у *спасење* – што искључује песимистички закључак. Над овим питањем су извођени и другачији интерпретативни захвати; тако, на пример, божанско начело у Тадићевој поезији Горан Коруновић третира једноставно као „мотив" у динамичком односу према демонском мотиву,[12] не упуштајући се у импликације те динамике по представу о целовитости песниковог укупног дела.

Које развојне правилности овде ипак треба да имамо у виду? Већ на први поглед је уочљиво да је у ранијим Тадићевим збиркама зло најчешће било представљано као локално, док је у позним збиркама све више речи и о универзалном злу. У првих пет збирки, универзално зло се појављује само неколико пута, а и тада не сасвим недвосмислено; уколико „тамног пењача" и „оног који оштри језик" схватимо као „обичне" демонске ликове са симболички богатим именом, онда у првим збиркама скоро да и нема универзалног зла, односно оно је изузетно ретко. Од видова локалног зла, у ранијим збиркама доминирају зле ствари, зле животиње и фантастични производи језичке имагинације, док су у познијим збиркама носиоци зла махом људи, свакако гротескно изобличени и често симболички сведени на одређену изврнуту улогу у комуникативној ситуацији на коју песма одговара, али тиме нису одвојени од своје људске природе. Неименовано зло се, такође, чешће појављује у познијим него у ранијим

[11] Исто, стр. 53.

[12] Коруновић, Горан: „Демонско и божанско у поезији Новице Тадића и Данијела Драгојевића", *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 56/2 (2008), стр. 369–402.

збиркама, док за вредносну инверзију сакралног, пре свега хришћанске симболике, важи обрнуто. Једина константа је зло у самој субјективности – но и у том погледу могу да се уоче промене у интонацији говора о злу чији је носилац лирска субјективност: у познијим збиркама тај говор је удружен са изричитим, а не само имплицитним, говором о покајању и спасењу.

Назначене правилности ћу поткрепити бројчаним подацима, уз сво неповерење које број и статистика буде у питањима тумачења уметности и песништва. У следећим табелама даје се преглед појавних облика зла по песниковим збиркама; бројеви се односе на (1) број песама у којима се изричито појављује одређени облик зла, односно на (2) просечан број таквих песама по збирци; пошто у једној песми може да се појави више од једног таквог облика (односно, да се ниједан не појављује изричито), збир појавних форми зла се увек разликује од укупног броја песама у одређеној збирци. Збир појава локалног зла односи се на зло у стварима, животињама, људима, деловима тела, амбијенту и фантастичним бићима као производима језичке имагинације; остали облици зла (биљке, „обични" именовање демона, неименовано зло...) нису обухваћени табелом, али нису ни бројни и, изузев неименованог зла које је чешће у познијим збиркама, не указују на значајније развојне разлике. Још једно ограничење ових података састоји се у томе што они нису интерпретативно неутрални: наиме, и приписивање једне појаве одређеном „типу", као и сам типолошки предлог, стечени су чином тумачења. Ипак, уз све методолошке ограде, ти подаци довољно сведоче о трансформацијама Тадићеве поезије и сугеришу одређену правилност (постојање развојне логике). Уколико песников опус условно поделимо на два велика сегмента (до збирке *Непотребни сапутници* и од ње), слика о разлици у третману појединих манифестација зла постаје још очигледнија.

(1)	у субјекту	универзално	локално	инверз. сакр.
до *Непотребних*	39	2	386	13
од *Непотребних*	39	42	118	0

(2)	у субјекту	универзално	локално	инверз. сакр.
до *Непотребних*	3,55	0,18	35,09	1,18
од *Непотребних*	4,88	5,38	14,75	0

Подаци јасно указују на огромну разлику, заправо супротност, у појављивању облика универзалног зла са једне, и инверзије сакралног са друге стране. Значајна је, али не толико драстична, и разлика у „густини" облика локалног зла. Зло у субјективности је на први поглед константно. Али при томе се мора узети у обзир једна важна додатна околност. Када се у збиркама после *Непотребних сапутника* говори о злу у субјективности, по правилу је тај говор уобличен као дискурс покајања, а субјективности се ставља у изглед спасење. У ранијим збиркама то није био случај. Такође, у познијим збиркама се све чешће изричито говори о божанском начелу, и број таквих песама је, посебно у последњих неколико Тадићевих збирки, знатно већи од песама у којима се зло

смешта у субјективност. Тиме се донекле коригује утисак о константном приказивању зла у лирском субјекту.

Ови налази могу да се усагласе са два међусобно искључива општа закључка о целовитости Тадићевог песничког дела, којима је заједничко одбацивање представе о монолитности тог дела. Према првом, Тадићев опус није јединствена целина, већ у њему постоји уочљива цезура на месту и у тренутку увођења божанског начела и (хришћанског) претумачења појавних облика зла као искушења на путу светог збивања спаса. Према другом, збивање спаса је од почетка Тадићевог песништва латентна могућност разрешења симболике зла. Први закључак би, дакле, био да се Тадићева поезија састоји од два велика симболичка комплекса (условно ћу их назвати демонолошким, односно хришћанским), а други – да је она динамичка целина са особеном развојном логиком, ослоњеном на хришћанско учење о спасењу. У одлучивању између ових закључака, неће нам много помоћи да се позовемо на песниково саморазумевање, и то не само из методолошких разлога изнетих на почетку огледа. Јер, иако постоје Тадићеве аутопоетичке изјаве о целовитости његовог песничког пројекта, те у складу са тим појављивање божанског начела не би требало да разумемо као цезуру, него као намеравани моменат (што иде у прилог другом од предложених закључака), те изјаве могу да се схвате и као песников покушај накнадног објашњења поетичке промене, односно као покушај интегрисања стварне поетичке разлике у пројектовану целину опуса. Ово питање, разуме се, није пуко психолошко или биографско, у смислу: шта је песник *хтео* да учини или је учинио – него питање о карактеру песничког текста, односно о томе какву интерпретацију одобрава сам текст.

Али, проблем је даље у томе што текст Тадићеве поезије одобрава обе интерпретације: како тезу о цезури, тако и тезу о непрекинутом развоју. Одлуку о избору између ова два закључка доносимо на основу импликација текста, а оне су

несигурне и субјективне. Херменеутичка ситуација у којој се налазимо није несвакидашња, ма колико да изгледа необично наивној читалачкој свести: тумачење суштински зависи од избора које чини тумач, оних претходних, као и оних које намеће ток тумачења. У овом случају, бира се између две могућности. Опција развојног континуитета има најмање три предности; прво, боље се уклапа у досадашњу традицију тумачења Тадићевог песништва, друго, допушта интерпретативне закључке који ће важити за целину песниковог опуса, и треће, нема већих тешкоћа да интегрише наговештаје божанског начела у ранијим песниковим збиркама. Предност опције цезуре је у томе што непосредније одражава стање текста (разлику коју уноси збирка *Непотребни сапутници*) и самим тим је методолошки једноставнија.

Но, питање о функцији појавних облика зла остаје исто, без обзира на то за коју од ових двеју општих интерпретативних опција се опредељујемо, а исти је и одговор на то питање. Тадићева поезија, било да је посматрамо као *целину* или верујемо да у њој постоји тачка прелома и *преокрета*, поседује сотериолошку димензију, она је болан и напрегнут говор о свеприсутном злу и спасењу од зла: у првом случају уз акценат на општу претпоставку о сврховитом збивању, а у другом уз акценат на преображају лирске субјективности. Пандемонијум се у оба случаја појављује као слика света лишеног божанског начела, у кључевима човековог искушења и унижења, подлегања заводљивом злу, мукама које одатле неминовно долазе и вере у покајање и спасење, чију могућност отвара појава божанског начела добра. Тадићева сотериологија укључује теодицеју; по себи, зло је бесмислено, човеково страдање је бесмислено – смисао долази тек када збивања успемо да сместимо под покров божанске сврховитости. Тај покров делује лековито и заштитнички. Парафразирајући познату Ничеову реченицу из *Рођења трагедије*, могли бисмо да кажемо да поезија Новице Тадића оправдава

постојање тиме што естетски уверљиво изражава трагику постојања, отварајући истовремено (коначни) излаз из ње. Или, да још једном искорачимо до импликација ове поезије: у њој зло нема, никако не може имати, последњу реч. Оно није само себи сврха, оно није непорецива човекова судбина.